

Az olvasó pásztor

A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben¹

„Ah! mi betűletes, jó izü élet lehet a’ Pásztori élet, ha ki tud vele élni.”²

„Ha valaki a pásztorokodást magára vállalni nem akarná, a mezőbirák, a kit a faluban alkalmasnak találnek, erővel is kötelezhetik erre – és ha vonakodnék, botbüntetéssel is kényszeríthetik.”³

A XVIII. század végén született szövegekben sokféle pásztorral találkozhat az olvasó. Ezek legtöbbször a zsidó-keresztény hagyományhoz kapcsolódnak: miként Jézus pásztor a keresztényeknek, akként a püspökök is az ő gyülekezetüknek; ennek analógiájára aztán bővíthető a kör, miként azt például Alexovits Vazul prédikációiban megfogalmazza: a szülők, a cselédes gazdák is pásztorok tekintendők.⁴ A metafora tehát az alá- és fölrendeltségi struktúrában a hatalmi pozíció leírására szolgál, s mint ilyen, megfogalmaz jogokat és kötelességeket egyaránt. A keresztény hagyományban már régóta ismert és használt irodalmi műfaj az antik eredetű pásztoroköltészet, amelynek az érzékenységi európai térhódításával bekövetkezett megújulása ezekben az évtizedekben a magyar kultúrában is megfigyelhető.⁵ Amíg a könyvkultúra alapvetően egy szűk elit ügye, addig az irodalmi szövegek stilizált szereplői és a valóságos pásztorok közötti eltérés nem jelent problémát. Amikor azonban a felvilágosodás programjának értelmében a nyomtatott szót mindenkihez el akarják juttatni az elit tagjai, úgy ráadásul, hogy közben maguk is régi, nehezen figyelmen kívül hagyható beidegződésekkel rendelkeznek a „köznépet”, „községet” illetően, akkor lényegét tekintve máig élő, s valószínűleg soha meg nem oldható gondok jelentkeznek: esetünkben ti. valóban pásztorok kezébe kellene könyvet adni. Ez a tanulmány az őket megszólító könyvekkel foglalkozik.

Az 1770-es évek tanügyi reformja, amint egy korábbi tanulmányomban⁶ értelmezni próbáltam, megkísérli áthidalni az újonnan elkészült ábécés-, valamint olvasókönyvek révén a társadalomban keletkezett mediális szakadékot. A reform egyik, explicitté nem tett sajátossága ugyanis, hogy immár minden társadalmi rétegben az ismeretek megszerzésének és átadásának legfontosabb, bár nem egyedüli médiumává a könyvnek kellene válnia. Emiatt kétszeresen is különleges helyzetbe kerülnek az analfabéta társadalom gyermekei: nemcsak életkoruk folytán, hanem társadalmi háttérük miatt is újdonságot jelent számukra az írásbeliséggel való találkozás – az oktatásnak még magát az újfajta ismeretszerzési módot is elfogadottá kell tennie. A reformszándék későbbiekre nézve el nem hanyagolható jelentősége ellenére az eredmény még jó

¹ A tanulmány a *Felvilágosodás, Erdély* c. konferencián (Kolozsvár, 2006. október 11–15) elhangzott előadás (*Az olvasó község*) átdolgozott, kibővített változata.

² *Pásztor-ember, avagy a’ pasztorok tanításáról két könyv, I. A. [!] Pásztorok Betsüetéről, Isten és ember előtt. II. A’ Pásztorok kötelességéről, I. Urokra nézve. 2. Magokra, ’s Társaikra nézve. 3. Az Istenre nézve.* Posonyban, Landerer Mihály’ betűivel, 1775: 4r.

³ Bereg vármegye statútuma, 1797. Idézi: HERMAN Ottó, 1909: 268.

⁴ *Vasárnapi prédikációk*, melyeket [...] mondott P. Alexovits Basilius [...], Tavaszi rész. Második kiadás. Po’sonyban, Belnay György Aloys’ betűivel, 1808: 236–256. *Vasárnapi prédikációk*, melyeket [...] mondott P. Alexovits Basilius [...], Téli rész. Második kiadás. Po’sonyban, Belnay György Aloys’ betűivel, 1808: 163–183.

⁵ DEBRECZENI Attila, 1999: 95–125.

⁶ LABÁDI Gergely: *Az olvasással és írással kapcsolatos beállítódások a felvilágosodás kori oktatási-nevelési irodalomban*, 2006. (kézirat, megjelenés alatt)

néhány évtizeden keresztül meglehetősen kétséges, maguk az új típusú tankönyvek sem egyeduralkodók. Az oktatási reformról összefoglalóként tanulságos a kortárs Tessedik melankolikus megjegyzését idézni: „A normális iskolának sokat ígérő fény nem tartott soká, eltűnt, minek-előtte még kidolgoztatott az, aminek lenni kellett volna.”⁷

A legfőbb nehézség mégis az, hogy nincsenek megbízható adataink a korabeli írni-olvasni tudás mértékét illetően.⁸ A szakirodalom abban azonban egységes, hogy a XVIII. század utolsó harmadában a közigazgatás már a falusi szinten is egyre inkább az írásbeliségre támaszkodik, a szóbeliség korábban jelentős szerepe eltűnőben,⁹ annak ellenére, hogy a külső kényszer ellenére a felvilágosult oktatási reform hatása a 18. században gyakorlatilag nem érzékelhető. A falusi világban az írásbeliség rekvizitumai ugyan megszokott jelenségek, de az általános írástudatlanság miatt ezeket – a ránk maradt források alapján legalábbis – többnyire babonás tisztelet övezi.¹⁰ Ez azonban a felvilágosult elit minden tiszteletre méltó igyekezete ellenére már csak azért sem meglepő, mert számos forrás utal arra, hogy a helyi közösségekre, illetve a földesúrra bízott iskolamesteri állások ekkoriban igencsak nyomorúságos állapotban voltak, gyakran maguk a tanárok is küszködtek a tananyaggal.¹¹

A felvilágosodás kori oktatási-nevelési reform és reformtervek könyvekkel kapcsolatos beállítódásai értelmezésekor mindezek mellett figyelni kell arra is, hogy a gyermek- és ifjúsági irodalom ekkoriban önállósodik, s ennek megfelelően a „felnőttképzéssel” kapcsolatos iratok is kezdenek elkülönülni: korábban ugyanis a nevelési irodalom a képzetleneket egységesen szólította meg.¹² S bár igaz, hogy a falusi tankönyvek még rendre hangsúlyozzák, az iskolából már kikerült parasztfjak számára is hasznos ismereteket tartalmaznak,¹³ e tanulmányban ezekkel nem foglalkozom, hanem az eleve nem iskoláskorúaknak szánt irodalom érdekelt.

Az, hogy a pásztorra a XVIII. század végén különleges figyelem irányul, a különböző szempontok szerencsés egybeesésének tudható be, ám a róluk alkotott kép korántsem egységes. A Biblia világán alapuló érvelés az ideális keresztény életvezetés felől tekint rájuk, míg a semmittevő, tolvaj, veszedekő pásztorok a társadalmi hasznosság elvét szem előtt tartó felvilágosult reformerek számára jelentettek ideális célközönséget. A kezükbe adott könyv, az olvasásra nevelés azonban mindkét megközelítés szerint megjavíthatja a pásztorokat; nyilván: az elit elvárásai értelmében. E kettő mellett azonban még legalább egy harmadik pásztor-képpel is számolni kell, amelyben a pásztor nem megjavítandó-kiművelendő „diák”, hanem sajátos elmaradottságában, a szóbeliségen nyugvó kultúrájában is ő a valódi tanár. A tanulmány szerkezete e felfogások elkülönítését követi. Mindenekelőtt azonban a „kösség” fogalmának XVIII. század végi lehetséges konnotációt próbálom meg tisztázni azért, hogy megpróbáljam vázolni, milyen kontextusba ágyazódnak a népoktatási törekvések. Csak ezután következik két népoktató könyv, Molnár János *Pásztor-ember, avagy a' pásztorok tanításáról*¹⁴ és Jeney György *Természet-könyve: A' hortobágyi pásztor és a' természet-visgáló*¹⁵ című művének értelmezése. Ezekre támaszkodva elemzem a könyv médiumának jelentőségét a felvilágosult népoktatásban.

⁷ TESSEDIK Sámuel, 2002, 79.

⁸ KERÉNYI Ferenc, 2002, 13. Az 1867 utáni adatokra I. szerk. ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna (szerk.), 2001, 79–82.

⁹ TÓTH István György, 1996, 100–104.

¹⁰ TÓTH István György, i. m. 116. További példák: KIS János, 1845, I: 252–253, valamint *Szükségben segítő könyv* [...] Kömlei János által, Pesten [...], 1790: 301–309.

¹¹ TÓTH István Gy., i. m. 22–30. TESSEDIK Sámuel: *Részletes felvilágosítás = A reformer...*, i. m. 327.; KIS, i. m. I: 237. Nyugat-európai példák: Reinhard WITTMANN, 1973, 7–8.

¹² Hans-Heino EWERS (hg), 1998, 9.

¹³ LABÁDI Gergely, i. m.

¹⁴ *Pásztor-ember*, i. m.

¹⁵ JENEY György, 1791.

Hogyan, és milyen könyv kerül a pásztorok kezébe? A tanulmányt a pásztorromantika korai szövegeinek vázlatos feldolgozása zárja.

1. A kontextus: „kösség”

A magyarországi felvilágosodásról szóló alaptörténetből alighanem mindenki számára, s néha talán már unalmasan ismerős az a gondolatmenet, amely az anyanyelven folyó tudományművelés fontossága mellett érvel: a legfőbb cél az ország lakosainak boldogsága, ennek eszköze a tudomány, aminek kulcsa a nyelv. Bessenyei György *Jámbor szándékában* e logikai sor záró momentumaként hozza föl a konkrét cselekvési terv első lépését: „Ennek [azaz a nyelvnek] tekéletességre való vitele [...] legelső dolga légyen annak a nemzetnek, amely a *magya lakosai* között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.”¹⁶ A *Magyarság* szintén gyakran idézett passzusai alapján pontosítani lehet a *Jámbor szándék* „magya lakosai” kitételét: „[A]kkor fog a magyar nyelv hazánkból kihalni, mikor a magyar parasztasszonyok deákul, görögül, franciául vagy németül fognak tanulni és magyarul megszűnnek beszélni. Míg pedig a magyar parasztasszonyok magyarul fognak beszélni, addig a parasztemberek is úgy beszélnek és hasonlóul, míg a jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni.”¹⁷ A Bessenyei-életmű keretein belül maradvá sem nehéz a felvázolt gondolatmenetet kiegészíteni. Az 1770-es években gyakorlatilag minden munkája megjelent nyomtatásban (már ha a cenzúra nem szólt közbe); irodalom-szervezői tevékenységének reprezentatív kiadványában, *A Besenyei György Társaságában* pedig Orczy „húzódozásának” ostromozása illeszkedik tökéletesen a sorba: nyomtatott könyvekkel lehet és kell a világosságot terjeszteni. Bessenyei persze korántsem volt egyedül programjával, a korban közhelynek számít a nyomtatás politikai, kulturális és gazdasági haszna mellett érvelni:¹⁸ az összefüggések tehát világosak.

Egy-egy esemény nyomait elemezve azonban hamar szertefoszlik az egyértelműség. Ilyen esemény lehet például Barcsay Ábrahám 1772 elején megesett esztergomi kirándulása: a nemzeti múlt emlékhelyét keresi, ám csalódnia kell. Beteg katonák szomorú látványától üzve bolyong a romok közt, amikor is egy „Remete forma Pap”-pal találkozik. Reméli, hogy szent relikviákat őriz, megszólítja latinul és beszélgetni kezdenek. Most nem kell csalódnia, mivel a „remete” valóban megmutat neki néhány vallásos (és nemzeti) szempontból fontos ereklyét, majd meghívja magához. Az egykor falusi papként szolgált alkalmi idegenvezető asztalán Barcsay legnagyobb meglepetésére magyar verseket talál. Így számol be erről Orczynak: „[É]n jó Darabot elolvastam verseiből kik Között valójában mind rendes gondolatokat, mint pedig alkalmas Verseket találtam; s többnyire tiszta magyar szokot [...] Papságában ő [ti. a remete] sokat irt, de a Kösségnek irt: Az ő faluja leg szebb falu volt; ’s az ő harangjának leg szebb hangja volt. Ő Voltairnak, Popnak, ’s Rousseauanak soha hirit sem hallotta, azért máigis azt gondolja hogy az Istennek Magyar Országra leg több gondja vagyon. Ő szent meséket foglalt Verseken: hogy Kellett meg enni sz. Péternek a lud lábát egy parasztlakodalomba, Xtus Urunk hogy büntette meg a restet Kítől utat Kérdett; ’s ellenben a serény Leányt hogy áldotta meg aztán, a Czigányok hogy ették meg a Sásját Tokajnál sattöbbi”.¹⁹ A részlet alapján egyér-

¹⁶ BESSENYEI György: 1987, 594.

¹⁷ BESSENYEI György: 1987, 589.

¹⁸ LABÁDI Gergely, 2006, 446–458.

¹⁹ *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinczhez (1771–1789)*, s.a.r., bev., jegyz. Egyed Emese, Kolozsvár: EME, 2001: 43–44.

telmű Barcsay lesújtó véleménye a szerinte kissé korlátozott pap korszerűtlen műveltségéről, aki egyébként Barcsay szerint szánakozó mosollyal nézte a nem magyarnak vélt tiszt erőlködését, hogy elolvassa a magyar verseket. Meglepő módon a versekről összességében Barcsay mégis pozitívan nyilatkozik, ami az idézett részlet értelmében részben nyelvi tisztaságuknak, részben viszont a bennük foglalt „rendes gondolatok”-nak köszönhető. Ítélete és indoklása jelzi, hogy a felvilágosult kánon alapszerzőinek, -szövegeinek ismerete nélkül is lehet ugyanezen kánon keretein belül elismerést szerezni – tudjuk jól, Pontyi „igaz magyar”, akinek nevelési-életvezetési reguláival a felvilágosult Párménio is egyetért.²⁰ Ezek után még meglepőbb az esztergomi jelenet kurta-furcsa lezárása: „utollyára én is magyarul elbucuszván biztattam, bezeg akkor szerette[tt] volna a pap velem tovább beszélgetni de hasztalan mert csak eltűntem”.²¹

A nyelvváltás utáni sietős távozás különösen meglepő, hiszen a közösen beszélt és írott formában is művelt magyar nyelvnek éppen hogy közelebb kellett volna hoznia a katonát és a papot, a társadalmi különbségek a hivatalos nyelvvel kerülnek elő, magyarul, gondolhatnánk, kisebb a társadalmi-kulturális távolság. Éppen ezért a versíró „remete” esete tanulságos példája az elitnek az alávettettekhez fűződő, az előzőekben már említett ellentmondásos viszonyára: a művelt katonatiszt képes értékelni a községnek író pap munkásságát – a következő levélben beszámol Orczynak arról, hogy a pap verseinek „elszedése” ügyében intézkedett,²² –, de gyorsan eltűnik, nehogy magyarul is beszélni kelljen a versek írójával. Barcsay az anyanyelvi alapokon nyugvó kulturális közösséget csak mediatizált formában hajlandó vállalni a pappal: kéziratát vagy verseinek nyomtatványait olvasva (ezért szedeti el őket), a személyes jelenlétén alapuló érintkezés elől megszökik. (Mindezt persze megelőlegezte az a hosszú csend, ami a „jó Darab”-nyi vers elolvasását kísérte.)

Az esztergomi eset után ismét Bessenyeire hivatkozom, akinek az 1770-es évek elején megjelent drámái hasonló bizalmatlanságról, ambivalens érzésekről árulkodnak. Az *Ágis trágédiájában* például a főbb szereplők függetlenül attól, hogy melyik oldalon állnak, a községről ugyanúgy gondolkodnak: Leónidás szerint tévelygő és ostoba, Telónis szerint tudatlan, Kleombrotés pedig állhatatlansága miatt panaszkodik. A községhez való viszonyulás kérdései szorosan összefüggnek ezekben a darabokban az „ál-ortzás” világ problematikájával, ám a szereplők hiába tapasztalják világukban az udvari éthosz megroppanását – bár Ágészilaus sikeres stratégiája éppenséggel az udvariság „diadala” –, a község felé bizalommal fordulni egyikőjük számára sem választható alternatíva.

Ez a fajta bizalmatlanság a nemesség részéről kulturális vonatkozásait tekintve alighanem a barokk öröksége. Ennek kései példája a XVIII. század derekán, második felében magyarországi kultusszal rendelkező Balthasar Gracián²³ egyik műve, az *Udvari ember*. Faludinak az 1770-es évek elején befejezett magyar fordításában, amelynek előszavai szintén az udvariságból való kiábrándultság jeleit mutatják, a köznép meglehetősen rosszul jár: tudatlanok, paraszt erkölcsűek, okatlanok, esztelenek, akaratosak, s ezért nem-emberek. A pórság ostoba. Együgyűek, de tanulatlan, természeti együgyűség jellemzi őket, ami viszont az érzékenység XVIII. század végi éthoszával szemben még korántsem érdem: a természet önmagában darabos, tökéletessé csak mesterséggel, tanulással válik az ember.²⁴ A cél a tökéletes udvari ember, aki az életét „vezérlő oktatáshoz” – mint az első század nyolcvanadik maximája tanít – „jobbára hallomás

²⁰ L. SZILÁGYI Márton, 1998: 141–155.

²¹ *Mennyei Barátom...*, i. m. 44. (Kiegészítés tőlem. L.G.)

²² *Mennyei Barátom...*, i. m. 47.

²³ KÓPECZI Béla, 1980, 315–321.

²⁴ Pl. FALUDI Ferenc, 1991: 307, 345.

által” férhet hozzá.²⁵ Bármily sokszor esik is egybe az „emberséges” és az „udvari” kategóriája a Gracián-szövegben, emberré lenni talán mégis több mint udvari emberré lenni: „Azért lettünk a’ világra, hogy okuljunk és magunkat meg ismérjük. A’ könyvek segítenek reá, és ugyan ezek által válunk emberekké.”²⁶ Ám ez pusztán, ahogy Faludi ajánlásai jelzik, a nemesek számára adott lehetőség.

A nyomtatott könyv a mindenkit érintő, alapvetően vallásos jellegű nevelésben nem játszik kiemelt szerepet. Sőt. Alexovits az Orczy Lőrincről szóló halotti búcsúztatójában miután hosszan méltatta az elhunyt olvasottságát, tudományos és tudománypártoló tevékenységét, legfőbb dicséretként mégis azt írja, hogy nagy műveltsége ellenére sem mulasztotta el a prédikációkat, mindig meghallgatta őket, még ha legtöbbszörükből nem is igen tanult. Tudta ugyanis – így Alexovits –, hogy „Isten azokat a’ kegyelmeket, melyek az emberi meg-térésre jobbulásra, üdvösségre szükségesek, nem kötötte sem a’ szent könyvek’ olvasásához, sem a’ szent dolgok’ elmélkedéséhez, sem semmihez egyébbhez; hanem csak a’ hirdetett Igének halgatásához”.²⁷ Hogy az expaulinus állítása nem feltétlenül csak a katolikusokra érvényes, azt valószínűsíti például a református bihari alispán is, aki a kormány által megakadályozott iskolaindítás után a megyegyűlésen kijelenti, hogy akkor ezentúl csak a vallásra tartozó dolgokat fogják tanítani, amiket viszont „lehet *hallásból* is tanulni”.²⁸

A vallásos nevelés számára a könyvekből szerezhető tudás alapvetően közömbös, bár az alsóbb és/vagy tanulatlan rétegek esetében kifejezetten veszélyesnek tartották, ha olyan könyvhöz jutnak, amelyet nem tudnak – véleményük szerint – kellően megítélni. Berzeviczy Gergely a következőképpen foglalja össze azok érveit, akik a parasztokat továbbra is tudatlanságban kívánják tartani: „őseink korában a paraszt sem olvasni, sem írni nem tudott, de a földet mégis jól művelte és erkölcsileg sem volt rosszabb”.²⁹ A könyvet olvasó paraszt viszont – folytatódik a gondolatmenet – lázítani igyekszik, a fennálló rend felforgatására tör. Berzeviczy nem ért egyet ezzel az érveléssel, de a pusztá írni-olvasni tudáson túl minden további ismeret felőleslegesnek tart a parasztok számára: amire szükségük van, azt a templomi igehirdetés és a gyakorlati élet megtanítja nekik. Mindazonáltal ez a minimum feltétlenül szükséges, mert ehhez az államnak is érdeke fűződik, kimozdítja a parasztokat a rájuk jellemző animalitásból: „Ennek az otromba lustaságnak [ti. ami a parasztokra jellemző] legmagasabb fokát láthatni némely ind, irokéz és hottentotta törzseknél, akik egész napokon át ugyanazon helyeken fekszenek úgy, hogy nem is mozdulnak és egy szót sem mondanak, de a vadászat alatt egész heteken át fáradhatatlanul képesek a vadakat üldözni. Azon petyhüdt, tompa lustaság és az erőknél eme kiváló megfeszítése az elme különböző hangulataiból erednek. A mi nyájaink és gulyáink nomád pásztorai, a bojtárok, gulyások, csikósok, kondások nem sokat különböznek azoktól. Ha ez utóbbiakat emberiesebbekké akarjuk átváltoztatni, akkor eszöket kell élénkebbé tenni.”³⁰

Ha a „község” problémái iránt oly megértő Berzeviczy is ekként látja-láttatja a valóságot – a helyzet reménytelenségének bemutatása valahogy mindig szuggesztívre sikeredik –, akkor aligha meglepő, hogy általában is így van ez a felvilágosult művelődési programot hirdető ér-

²⁵ FALUDI Ferenc, *i. m.* 342. L. még a XI. maximát! (306)

²⁶ FALUDI Ferenc, *i. m.* 429.

²⁷ *Vasárnapi prédikációk*, melyeket [...] mondott P. Alexovits Basilius [...], Nyári rész. Második kiadás. Po’sonyban, Belnay György Aloys’ betűivel, 1807: LXXIV.

²⁸ *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*: Keresztesi József *egykorú naplója*, Budapest: Ráth Mór, 1882: 71. Benda Kálmán a naplóra hivatkozva alapján tévesen állítja, hogy az alispán „bizalmasan” rendelte el a kijelölt tankönyvek felrétételét: ez ugyanis nyilvánosan és hivatalos felszólítás miatt történt. V.ö.: BENDA Kálmán: A két Van Swieten és a magyarországi iskolareform, in Uő, 1978: 383.

²⁹ BERZEVICZY Gergely, 1979: 410.

³⁰ BERZEVICZY Gergely, *i. m.* 398.

telmiségiiek esetében. A helyzetet meglehetősen egyöntetűséggel elkeserítőnek találják. Bár a Ratio Educationis falusiaknak szánt tankönyve szembeszáll azokkal a véleményekkel, amelyek lehetetlennek és feleslegesnek tartják az alsóbb néprétegek kiművelését, ám szerzője mégis túlnyomórészt ostoba, goromba, zabolátlan, erőszakos indulatú, tolvaj, babonás tömegként tekint a „község”-re, ugyanúgy, mint a cáfolni kívánt állásponton lévők.³¹ A XVIII. század birodalmi és vármegyei döntéseit, előírásait figyelembe véve persze mindez aligha meglepő, hiszen e szabályok sora– Herman Ottó romantikus-haragvó szavait idézve – „a féktelen természetű lovasnomád ellen fordul”.³²

2. Pásztorok és könyvek

Mindez átvezet az olvasásra nevelés kérdéséhez, a XVIII. századi alfabetizációs programokhoz. A Ratio Educationis falusiaknak szánt tankönyve az előszóban részletesen is elmagyarázza az anyanyelvi iskolák célkitűzéseit: ez az iskolatípus négy tantárgy elsajátítását tűzte ki célul: írás, olvasás, számolás és gazdasági alapismeretek. Az olvasással kapcsolatban két érv köré csoportosítja az ebből származó hasznokat. Az első szerint azért szükséges, hogy „[a diákok] megtanulják az imádságos könyvekből, és Vallásnak igazságát tárgyazó könyvetskékből az Istennek valóságos imáadását, tiszteletét, szeretetét, és szolgálatját; hogy azokból kinyomozhassák: mi módon kellessék Isten’ akaratját, és törvényeit tellyesíteni; a’ Vallást megbetsűlni; a’ szerént élni, és az örök életet keresni”.³³ A második szerint pedig azért hasznos, mert ezáltal ismereteket lehet szerezni a régmúlt embereiről, a természet rendjéről, és végül a különböző emberi foglalatosságokról. Már ez a vázlatos összefoglalás is arra utal, hogy a hangsúly a valóságosság, a kegyesség tudatosabbá tételére esik. Ez persze korántsem idegen a felvilágosodás kori népneveléstől: a mintának tekintett, és szemérmetlenül felhasznált olvasókönyv, Friedrich Eberhard von Rochow *Der Kinderfreund*ja, csakúgy, mint Tessedik Sámuel munkája, a korabeli ábécék és a Biblia közötti űrt kívánja kitölteni³⁴ a falusiaknak, nem pusztán gyermekeiknek szánt olvasmányokkal. Ennek megfelelően Rochow népszerű történeteiben kizárólag a Biblia és az énekeskönyv fordul meg a pásztorok kezében, ám teljességgel hiányoznak a 18. században oly nagy számban kiadott (mező)gazdasági témájúak.

Az olvasástanítás explicit módon megfogalmazott hangsúlya tehát, már csak az előzmények miatt is, a vallásos nevelést helyezi előtérbe. Elfedi ugyanakkor azt a sajátosságot, hogy a falusiaknak szánt, élethosszig forgatandó tankönyv nagyobb részében azért mégis gazdasági ismereteket tartalmaz, amelyekkel az ösöktől tanult fogásokat, termelési módszereket, beidegződést kívánta a szerző és a megbízó leváltani. A hangsúly implicit módon tehát a tudáshagyományozás és -tartalom átalakítása. Ez a fajta reflektálatlanság arra utal, a felvilágosodás idején az oktatásban az értelmiség és a hatalom igyekszik a könyvet semleges médiumként kezelni, mint amely pusztán közvetíti az egyébként a „józan” gondolkodás útján is megszerezhető tudást. Legtöbbször éppen ezért nem merül fel problémaként könyv és tudás kapcsolata, amely éppen ezért a népfelvilágosító munkákban is paradoxonhoz vezet: Salzmann magyarrá lefordított Okosdi Sebestyéne például olvasni-, írni- és számolni tudása révén emelkedik koldusból a falu-

³¹ [ŐRI FÜLEP Gábor], 1798: 45.

³² HERMAN Ottó, i. m. 313. A Herman által összegyűjtött, XVIII. sz.-ra vonatkozó adatok és összefoglalásuk a 230–319. oldalakon.

³³ ŐRI FÜLEP Gábor, i. m. 3r.

³⁴ ROCHOW, Friedrich Eberhard von, 1985: 7. Az ő nyomán ugyanígy fogalmazott Tessedik is saját olvasókönyvről: *A reformer...*, i. m. 2002: 333.

si egyházközség vezetői közé, ám a földesúrral és a lelkésszel egyetemben egy olyan iskola megalapítását viszi keresztül, ahol fölöslegese a könyvek.³⁵

Ennek a paradoxonnak, a népnevelő iratok sajátos mediális vaksága valószínűleg arra vezethető vissza, hogy egy alapvetően analfabéta társadalomban nemcsak a hagyomány tartalmát, de hagyomány átadásának médiumát is meg akarják változtatni, s mivel az előbbi fontosabb, ezért a mediális váltás tényével nem foglalkoznak, magától értetődőnek tekintik. Tanulságos ebből a szempontból a korábban említett Rochow-olvasókönyv *Der Hirte* című történetecskéjének magyarországi átvétele. A tankönyv vallásos célkitűzésének ismeretében nem meglepő, hogy az elbeszélés pásztorra mindig maga mellett tartja Bibliáját és énekeskönyvét, ráadásul forgatja is őket: egy gyönyörű reggelen a 104. zsoltár olvasása után támad benne az elhatározás egy jobb, a társadalom számára hasznos életre: megjavítja a sövényt, gyógynövényeket szed stb. A falusi közösség, amint az az efféle példázatokban történni szokott, hálásan viszonzza a pásztornak a közösségért végzett szolgálatait, öreg korában gondoskodnak róla. A magyarországi tankönyvek a közvetlen mintául szolgáló felbigeri osztrák kiadvány nyomán átveszik az elbeszélést, s szintén az osztrák példa nyomán a magyar változat egyetlen elemén változtat: kimarad a történetből, hogy a pásztor Bibliával és énekeskönyvvvel rendelkezik, valamint hogy használja őket. A magyarországi pásztor tehát egyedül a kies reggel ébreszti rá arra, hogy Istennek tetsző hasznos életet kell élnie.³⁶ Azért tanulságos ez az apró módosítás, mert a történet eredeti szövegvilágában az olvasni tudás kézzel fogható hasznót hajt, még ha magát ezt aényt nem is emeli ki az elbeszélés, maga a gesztus újabb értelmet ad az olvasás gyakorlásának, ami egy „olvasás gyakorlására rendelt könyv” esetén nem utolsó szempnt. A magyar változatban ennek a mozzanatnak az elhagyása ugyanakkor feszültséget okoz, mivel a történet mégiscsak nyomtatás útján jut el a célközönséghez.

Az efféle paradoxonok egyik lehetséges feloldását a népnevelő könyvek azon elbeszéléstechnikái megoldásai jelenthetik, amelyek megpróbálják motiválttá tenni a nyomtatott történetekben megjelenő élőszóbeli, írásbeliséget mellőző tudáshagyományozás megjelenését. Ennek egyik iskolapéldája a Kömlei János által lefordított Becker-munka, a *Szükségben segítő könyv*. Az „érdemes olvasó”-t megszólító bevezetés kiemeli, hogy a fordítás legfőbb haszna a „köz-nép”-i tudás tartalmának és hagyományozódása médiumának megváltoztatása. A „maga *Olvasóiból*” kíván jó gazdát, hazafit és keresztényt formálni a könyv.³⁷ A „Szükségben Segítő Könyvnek” tartalomjegyzéke egy könyvvel szemben támasztható elvárásokat azonban nem teljesíti, mivel az első szakasz első fejezetecskéje a hetvenegyedik oldalon kezdődik, s a befejezés is lecsíp jó negyven oldalt a végéről. A hiba, ha az, oka, hogy a kerettörténet tipográfiaileg eltérően jelzett fejezetei nem abba a szükségben segítő könyvbe tartoznak, amelyet a történetben szereplő falu lakói olvashatnak. A kerettörténet ugyanis bemutatja a könyv ideális olvasói világát, Újfalut. Az újfalusi birtokos halálával induló cselekményben az ifjú örökös és a „Lelki Pásztor” azon gondolkodik, miként lehetne rávenni a falusiakat, hogy megváltoztassák szokásaikat, hogy új, hasznos, életüket könnyebbé tevő ismereteket tanuljanak. A papra hárul a feladat, hogy meggyőzze híveit, lehet tanulni könyvből is. A könyvből tanulás azonban azt jelenti, hogy ő olvassa fel az ifjú örököstől kapott munka egyes fejezeteit. Sikere lesz az ötletnek, a parasztok nagy részét meggyőzi: egyrészt maga is tovább folytatja a felolvasást, másrészt a lakosok kérésére a tanító a gyerekekkel az iskolában az egyes fejezeteket lemásoltatja és

³⁵ SALZMANN, Christian Gotthilf, 1797: 195–200. Ugyanígy *A reformátor...*, i. m. 301. A problémakör részletesebb elemzése LABÁDI Gergely: *Az olvasással...*, i. m.

³⁶ Pl. [ÖRI FÜLEP Gábor], 1792: 47. részletesen l. Labádi, *Az olvasás...*, i. m.

³⁷ [Rudolf Z. BECKER]: *Szükségben segítő könyv* [...], ford. Kömlei János, Pest, Stáhel Jó'sef, 1790: X–XI. (Kiem. tölem. L. G.)

telente összejárva maguk közt is felolvassák.³⁸ A *Szükségben segítő* könyvben olvasható szükségben segítő könyv egyes számai szintén tartalmaznak időnként utalásokat a befogadás előbb leírt módozataira, de még a kötet legvégén, a kerettörténet záró részében is újból elismétli a narrátor „miképpen olvasták el” a falusiak a könyvet.³⁹

A paradoxon feloldásának másik lehetséges útja a nemzedékek közti mediális szakadék tudatos felvállalása. Elég, hogyha az ifjakat tanítják meg az új ismeretekre, illetve az új médium használatára, mivel egy-egy családban ha akár csak egy gyermek is tudott írni-olvasni, akkor a többiek, az idősebbek, rajta keresztül kommunikálhattak az írásbeli társadalommal.⁴⁰ Kováts Ferenc a *Mindenes Gyűjtemény*ben megjelent levele elején például erre reflektál, amikor azt állítja, hogy bármily szép és hasznos magyar regényeket, meséket írjanak is, ha a felnőttekkel egyszerűen nem lehet mit kezdeni.⁴¹ Éppen ezért a pápai mérnök szerint a gyerekneveléssel kell foglalkozni, annak rövid idő alatt megmutatkozna hatása, s nem csak az alsóbb rétegekben: „Sőt mit nem tenne ez, még a’ nyúlak után agarászó, a’ Sneffek, fürjek ’s más a’ félék után vi’slászó T. ’s V. Úrfiakban is, midőn a’ mezőkön, itt ’s ott ilyen öszve gyűlt és olvasó Pásztor-legényekre és gyermekekre akadnának, a’ helyett hogy azok vagy aludnának, vagy veszedkednének verekednének, vagy egymást káromlanák; vagy trágár és feslett mesézésekkel töltenék idejüket?”⁴² Bármily bizarrnak tűnik is most érvelése, Kováts biztos a sikerben, akkurátusan felsorolja azokat az intézkedéseket, amelyekkel szerinte az oktatás révén gyorsan eredményt lehet elérni. Vannak azonban már olyan próbálkozások is, amelyek elszakadnak az iskola világtól.

2.1. A felvilágosult pásztor

A Jeney György neve alatt megjelent *Természet-könyve: A’ hortobágyi pásztor és a’ természet-visgáló* című munka 1791-ben látott napvilágot, ám feltételezhető német eredetije a könyvben előadott csillagászati ismeretek alapján 1769 és 1781 között keletkezett.⁴³ Az előszó, valamint a beszélgetés kitérői, hazai vonatkozásai azonban arra utalnak, hogy Jeney tudatosan bővítette forrását, a benne foglaltak tehát mindenképpen vizsgálatra érdemesek.⁴⁴ A könyv tartalmáról annyit érdemes előrebocsátani, hogy bár fő tárgya a csillagászat éppen aktuális ismereteinek közlése, a hat napra osztott beszélgetéssorozat nagyon sok témát jár körül: többek között olvashatni a hang és fény sebességének különbségéről, Krisztus mennybemeneteléről, a babonáról, illetve olyan filozófiai problémákról, hogy helyes-e az embernek saját életét mentve másokat a halálba taszítani,⁴⁵ miért van az emberek között vagyoni egyenlőtlenség, igazolható-e a szükségben a lopás stb. Ez a tartalmi sokszínűség a címben közölt régi metaforának köszönhetően persze nem meglepő, a természet könyvében értelemszerűen *minden* benne van, csak tudni kell olvasni.⁴⁶

³⁸ BECKER, Rudolf Z., i. m. 12, 67–68.

³⁹ BECKER, Rudolf Z., i. m. 79, 475–478.

⁴⁰ MESSERLI, Alfred, 2002: 42. Egykorú megfogalmazása ennek: [FELBIGER, Johann Iganz von, 1775: 134. (*Von dem Lesen des Geschriebenen*)

⁴¹ Kováts Ingenieur Úr Levele, Mindenés Gyűjtemény, 1789. II. negyed. 354.

⁴² Kováts..., i. m. 356–357.

⁴³ L. Keszthelyi Sándor leírását *A csillagászat magyar nyelvű bibliográfiája* c. honlapon! (<http://kerikata.hu/csimabi/cs-onlin.htm#1791> [2007. április 25.])

⁴⁴ Szakirodalmi előzményként l. Dr. KISS Áron, 1879, 104–105.

⁴⁵ JENEY György, i. m. 20–23.

⁴⁶ A metafora újkori magyarországi történetének rövid összefoglalójára l. LUKÁCSY Sándor, 1993, 30–36.

A tárgyalt témák önmagukban is érdekesek, különösen mivel maga a természetvizsgáló kritikusan viszonyul tanításához, nincs meggyőződve arról, hogy egy-egy szituációban maga is az elméletileg helyesnek talált módon cselekedne,⁴⁷ ám a tanulmány szempontjából a korábban említett paradoxon megjelenésének vannak fontos következményei. Jeney szövegében a természetvizsgáló ugyanis elvéte hivatkozik nyomtatott munkára, az újságokban közölt hírek megjelenése pedig a magyar példák miatt fordítói bővítésnek tűnik.⁴⁸ A tudós a természet gondos megfigyeléséből vezeti le mind a társadalmi, mind az isteni rendet. Ez a következetesség még a pásztor is meglepi, hiszen a hatodik nap vége felé megjegyzi, hogy a természetvizsgáló tanításából az következik, hogy a Bibliára nincs szükség, mivel Isten parancsait a teremtett világ sajátosságaiból világosan megérthetni. A természetvizsgáló azonban határozottan cáfolja a felvetést: „Meg-ne tsald magad, én most tsak ebből a’ Nagy Könyvből akartalak tégedet oktatni. A’ Józan-Okosság anynyira soha sem mehetett volna, hanemha a’ Sz. Irás szövétneke után; könnyű már nekünk a’ Sz. Irás Világánál, azokat az igazságokat, a’ Józan-Okosság által, a’ teremtett dólgoznak szemléléséből ki hozni”.⁴⁹ A paradoxont a természet könyvének magyarázatával Jeney tehát egy huszárvágással feloldja, ráadásul maga a tanítás formája, ti. a beszélgetés is a szóbeliséget idézi fel, amivel egyébként a befogadást a megcélzott közönségnél megkönnyíti – jelenti ki az előszóban.⁵⁰ A nyomtatás és szóbeliség egymáshoz való viszonyának problémáját tehát a narratív szituáció mellett tematikusan is fel lehet oldani.

A „természet könyvének” metaforája nagyon régi, nem is feltétlenül ez az érdekes a munkában, hanem az, ahogyan elővezeti a természetvizsgáló. A Hortobágyra kilátogató és ott hat napot eltöltő tudóst azzal fogadja a szegény származású, a tudományokban egykor ígéretes előmenetelttevő, de vétke miatt (elszórakozta a taníttatására szánt pénzt) a pusztába menekült gyermekkori osztálytársa, a pásztor, hogy szüksége volna egy könyvre. „[V]olt egy Könyvem – mondja –, mellynek olvasásával mulattam eddig magam, és időmet rövidítettem. De mostanában el-veztettem; nem tudnál-é egygyet adni?” Majd a természetvizsgáló sejtelmes válaszára, hogy ti. ad neki egy összesen három lapnyit, amely mégis mindent tartalmaz, és amelyet bárki elolvashat, türelmetlenül megismétli kérését: „Tréfa kívül Pajtás, adj egy Könyvet.”⁵¹

A könyv világába bevezető, a szereplőkkel megismertető beszélgetés az előszóban kifejtett állapotok érzékletes ábrázolása: azoknak szól ugyanis Jeney munkája, akik ha nem is jártak felsőbb iskolákba, de vagy egészben, vagy legalább részben elvégezték az alsóbb osztályokat, vagy ha még ezt sem, olvasni azért tudnak.⁵² Az ilyen publikum tagjai nagyon kevés félélt olvastak, ám azt a keveset igen sokszor. Jeney is e rétegnek szánja művét, a legfeljebb könyörgésszerű könyvet kezükbe vevő „együgyűbbeknek”: a természet könyve elsősorban nekik való.⁵³ A természetvizsgáló és a pásztor párbeszédéből mindazonáltal látszik, hogy e réteg olvasási módját nehezen lehetne akár intenzívnek, akár extenzívnek nevezni.⁵⁴ A könyvet követelő pásztornak ugyanis semmi tartalmi megkötése nincs – egy intenzív olvasás esetében lennie kellene –, de a korlátozott mennyiség miatt – a hat nap alatt kiderül, hogy csak néhány könyvet olvasott a pásztor – aligha lehetséges az egykori diákot extenzív módon olvasó betűfalónak tekinteni. A szöveg implicit módon azonban igazolja, hogy az értelmiség szerint még a hortobágyi pásztor

⁴⁷ JENEY György, *i. m.* 22.

⁴⁸ JENEY György, *i. m.* 48–49.

⁴⁹ JENEY, *i. m.* 205–206.

⁵⁰ Jeney György, *i. m.* a2r. Hasonlóra utal Hollósi előszava is: P. HOLLÓSI Egyed, 1802: V–VI.

⁵¹ JENEY György, *i. m.* 10.

⁵² JENEY György, *i. m.* a2r.

⁵³ L. még erre: HOLLÓSI Egyed, *i. m.* V–VI.

⁵⁴ A kifejezések problematikusságára l. pl. Manfred NAGL, 1988: 31–40., valamint Reinhard WITTMANN, é.n.: 321–331.

csekély mértékű olvasottsága is előnyt jelent, hiszen az iskolából és otthonról is elbujdosott egykori tanulótlárs vezetővé küzdötte fel magát, több fiatal és idősebb, a színen időről-időre, ti. az évek alkalmával megjelenő bojtárnak parancsol, míg ők a munkát végzik, neki van ideje és lehetősége beszélgetni a tudóssal.

A pásztorral folyó beszélgetéssel a könyv célja általánosabb, ugyanis Jeneyt az előszó szerint a „magyar község” kiművelésének problematikája foglalkoztatja. Az első és legfontosabb lépés a magyar nyelven történő írás, mivel a latin a tudományt a misztikum kódéba vonja. Ezért magasztosul föl Jeney tollán Bod Péter, aki az első között írt a „Köz rend” kedvéért.⁵⁵ Ugyanígy a magyarnyelvűség kritériuma mentén haladva számol be újabb törekvésekről, amelyek az addig csak könyörgéses könyveket forgató együgyűbbekben felkeltették a tudás vágyát: mindenekelőtt a magyar újságok – az ezekből nyerhető tanulságos történetekre a hat nap alatt a természetvizsgáló is felhívja a figyelmet. (Leírása egybevág azzal, amit Kókay György révén az újságolvasó parasztokról tudunk.⁵⁶) Az újságok mellett ilyen hatással volna az is – s ezzel az előszó a nyomtatás médiumára támaszkodó szóbeliség szerepét hangsúlyozza –, ha legalább a nagyobb városokban a színházak is meghonosodnának.

A magyarnyelvűség programja, az újságok és a színházak mellett az előszó viszont egyáltalán nem teszi kritériummá sem az előadás módját (párbeszéd), sem e könyv olvasásának helyesnek tartott módszerét (egyvégtében). Feltűnő az is, hogy kimaradnak az „olvasásra édesgető” eszközök közül a korban gyakran emlegetett regények. Két évtizeddel korábban Tordai Sámuel például már azt állítja a Kolozsvárott megjelent Svétziai Grófné előszavában, hogy e műfaj darabjait „az Aszszonyok, Köz-Emberok, sőt a’ Szolgák, ’s Szolgálók is haszonnal olvassák”.⁵⁷ De nemcsak kimaradnak a regények, Jeney kifejezetten szembeszáll velük, amikor az olvasási utasítást megfogalmazza: „mint hogy nem Mese, nem História; azért megkivánnya, hogy figyelmetességgel olvastassék”.⁵⁸ A kijelentés háttérében álló elképzelés a bibliai könyvek különböző típusaira alapozva kidolgozott eltérő olvasási előírásokra utalhat. Jean-Frédéric Ostervald a magyarul 1780-ban megjelent esszéjében a históriás, tudományos (vagy tanító) és próféciás könyvek közül az elsőről írja, hogy az általános szabályoktól eltérően lehet belőlük egyszerre többet is olvasni, „mert a’ História egymásból folyóbb, az elmét nem vonja el egyik dologról a’ másikra, maga figyelmetességben tartja az elmét”.⁵⁹ Egyáltalában, ezek a könyvek kívánják a legkevesebb felkészültséget, ezeken kell hát az olvasást kezdeni, „[u]gyanis a’ Tanításnak ez a’ módja leg-együgyűbb és leg-világosabb, és minden rendű Embereknek elméjekhez leg-inkább alkalmaztatott. A’ Históriakat mindenkor leg-könnyebb megfogni és meg-tartani; még a’ gyermekek-is nagy munka nélkül meg-érthetik azokat”.⁶⁰

Jeney döntése, amellyel szembefordul a történetmondásra alapozott módszerével, könyve felvilágosult jellegével nem feltétlenül magyarázható, hiszen számos példázatos regény született a filantropista nevelők tollából. Mindazonáltal döntésével koránt sincs egyedül, az anyanyelvi, ismeretterjesztő könyvek újfajta olvasási módját mások is megfogalmazzák az 1790-es években, s például tsernátoni Vajda Sámuel Flögel-fordításában szintén a fikcionalitással (vagy legalábbis annak lehetőségét magukban hordozó művekkel) szemben definiálja művét: „a’ fel-

⁵⁵ JENEY György, i. m. a2v–a3r.

⁵⁶ KÓKAY György, 1959, 357–360.

⁵⁷ A’ Svétziai Grófné G***né Aszszony’ Élete, Iratott Német Nyelven Christian Fürchte-Gott GELLERT által, Mostan pedig Magyar Nyelvre fordítottatott, Kolo’svárat, Nyomt. a Ref. Coll. Betüivel, 1772: 2r.

⁵⁸ JENEY György, i. m. a2r.

⁵⁹ Biblia’ tárháza [...], a’ Szent Írásnak olvasásáról tanító előljáró-beszéddel együtt, [...] ki-adta OSTERWALD Friderich János, magyarra fordította N. S. P. P., Győrben, Nyomtatott Streibig Gergely János, Királyi, Püspöki és Városi privil. Könyv-nyomtató által, 1780: c1r.

⁶⁰ Biblia’ tárháza, i. m. a4r.

tett fundamentumokból ki-folyó következtéseknek valóságát, nem egy darabjának, hanem az egészen el-olvasása, 's az egyben kötött rendnek egy nézéssel mint egy el-szemlélése -által lehet meg-ítélni". Szükséges immár, teszi hozzá a fordító, „az olyan Könyveknek számát szaporítanunk, a' melyek' olvasások mellett gondolkozni kell az Olvasónak is [...] panasznak-is némely értelmes Emberek, hogy még igen kevés a' valóságos tudományokat tárgyazó Könyvünk 's tsak a' Román 's Komédia szabású Könyvek szaporodnak magyar nyelvünkön inkább".⁶¹ S hogy az ismeretterjesztés nem feltétlen a felvilágosodás projektjének népszerűsítése volt, azt a korábban idézett Hollósi-könyv is megerősíti, amely ugyanakkor szintén ezt az olvasási utasítást közli az előszóban.⁶²

Jeney 1791-ben megjelent munkája tehát magán viseli a népnevelési művek több sajátosságát: a bizalmatlanságot a megcélzott közönséggel szemben, a nevelő leereszkedő gesztusát, a nyomtatás kiemelt szerepét a felvilágosításban. Ám emellett észre kell venni a változásokat is, a narráció megoldásának ötletességét, amely egyszerre oldja fel a feszültséget szóbeliség és nyomtatás között, valamint a gyermekkori közös emlékekre hivatkozva szünteti meg a társadalmi-kulturális távolságot tanár és tanítvány között. A könyvben végül pedig elszórtan már megjelenik az a gondolat is, mely szerint ezek az egyszerű emberek értékesebbek: nemcsak egészségesebben élnek, hanem a felbomló udvari éthoszra is autentikus választ adnak: szemben a tudós mögött álló városi világgal ők egyenesek, „nem tudunk itten a' hazug hizelkedéshez".⁶³

2.2. A keresztyén pásztor

A pásztorok az eddig felhozott szövegekben példaként vannak megemlítve, a tét minden esetben a köznép kiművelése. A 18. században megformálódó felügyelet társadalmában egységesíteni kell a tudást: a népneveléssel foglalkozó iratok nem véletlenül részletezik és sulykolják oly alaposan a helyes magaviselet legkülönbözőbb kritériumait.⁶⁴ E fejezetben annak a Molnár Jánosnak egyik könyvét fogom értelmezni, aki az 1770-es években több művében foglalkozik a (nép)nevelés kérdéseivel, ám válaszai az esetenkénti hasonlóságok ellenére is gyökeresen különböznek a felvilágosult tervekben olvashatóktól. A legegységesebben ezt a *Pásztor-ember* megjelenését is támogató Petrovszky Sándorhoz írt könyvében található konklúzió fogalmazza meg. Eszerint ugyanis „a' Keresztyén Kátholikus ember" gondolkodása, érzései alapján szembehelyezkedik a nevelés célját az engedelmes és hasznos állampolgárokká formálásban látó új, hivatalos állásponttal: „a' jó Nevelésnek nem annyira a' Politika, a' mennyire a' Szent Lélek Intései szerént kell véghez vinni".⁶⁵ Molnár munkái az 1770-es évek egyik legfontosabb problémájához kapcsolódnak, az évtized elején felgyorsult és a közepén (1773–1776) végső szakaszába lépett tanügyi reformhoz, ám annak alapvetését, a felvilágosult állam evilági hatalmának megnövekedését nem fogadja el. Az 1775-ben megjelent *Pásztor-ember* is látni vitát folytat „a' pásztorok tanításáról" szóló kortárs művekkel.

A *Pásztor-ember* az eddig felhozott példaszövegek általánosabb céljával ellentétben a szerző intenciója alapján egyértelműen a pásztorokat tekinti elsődleges célközönségnek. Az 1792-ben kiadott annotált bibliográfiájában található megfogalmazás szerint ugyanis azért jelent meg a mű, hogy „a' szegény erdei mezei Pásztorok jóra taníttassanak; a' mint az elől-járó beszéd

⁶¹ Az emberi értelemnek természeti historiája [...]. FLÖGEL Károly Fridirik, 1795: 3r–v.

⁶² HOLLÓSY Egyed, i. m. VI.

⁶³ Jeney, i. m. 58.

⁶⁴ LABADI Gergely, *Az olvasással...*, i. m.

⁶⁵ MOLNÁR János, 1776: 390.

bővebben meg-magyarázza”.⁶⁶ A *Bé-köszöntésem* címet viselő előszó a felvilágosult reformok szellemében fogant szövegekkel ellentétben egyáltalán nem beszél a népoktatás általánosabb kérdéseiről, kizárólag „Ábrahám, Isák, Jákob Követőji” a megszólítottak. Az előszóban egyetlen kitétel utal arra (a szövegben azután egy sem), hogy Molnár elképzelhetőnek tartotta művének más szolgálatban állók („házi ’s mezei” cselédek) művelése érdekében történő használatát. Azonban ez a részlet már nem kifejezetten a pásztor-olvasóközönséget szólítja meg, mivel Molnár számot vet azzal, hogy feltételezhető, köztük csak kevesen tudnak olvasni. Éppen ezért az előszóban felveti, a gazdák, gazdasszonyok is használhatják munkáját. Megjegyzése a korábban emlegetett medialitás-paradoxon motivált feloldásának tekinthető: „Ha ritka a’ Pásztorok között, a’ ki olvasni tudjon, és így az ilyen könyvből hasznot hajtson; nem ritka a’ Pásztoroknak Urok, Gazdájok, és Aszszonyok között az olyan, a’ ki ezeket olvashassa, emlékezetében tarthassa, és néha multság gyanánt, vagy egyenes ösztönözéssel tulajdon Pásztor emberinek, nagy haszonnal elejekbe adhassa. Akarna igen-is Keresztyén szívé sok Gazda, és Gazda-Aszszony, házi ’s mezei Tseledgyének jobbítására valamit elé-hozni; de hamarjában a’ féle semmi se jút eszébe. Szolgálhat tehát ezen munka azoknak könnyebbítésekre, és talán mind tulajdon vigasztalásokra, mind hasznos tudósítással bővelkedő multságokra.”⁶⁷

A könyv azonban e megengedő kitétel ellenére végig hangsúlyozottan a pásztorokat tekinti közönségének, amint az a címlapról is kiderül: a munka első része a pásztorok dicséretét, a második pedig kötelességeiket tartalmazza. A megszólítottak e szigorú elhatárolása jellemzi Molnárt abban is, hogy mihez képest definiálja munkáját. Az előző fejezetekben elemzett szövegekkel szemben meglepő módon a *Pásztor-ember* háttérében a barokk nemesi etikák állnak: „Vagyon, úgy *Nemes Ember, Udvari Ember*, ’s töb’ a’ féle: Hol a’ *Pásztori Ember*?”⁶⁸ A művelt pásztor multságai között aztán ismét felbukkan ez az utalás, amikor e foglalkozáshoz különösen illendőnek tartja a versszerzést, éneklést is, példaként ugyanis Faludi Ferencről, „az Udvari embernek, a’ Nemes embernek, ’s a’ Nemes Úrfinak”⁶⁹ szerzőjétől közöl egy eklogát a fejezet. Molnár ideológiai elkötelezettségét mi sem mutatja jobban, hogy a felvevő szöveg szerint maga is tisztában van azzal, hogy a régiek (Vergilius, Theokritosz) példája valójában sántít, mert e versek pásztorai inkább poéták és politikusok, s ez valójában csak felvett szerep a költők részéről.⁷⁰ Csak azért nem meglepő, hogy mindezek ellenére Molnár továbbra is felvállalja a barokk háttérét, mert a pásztorokat, s kifejezetten őket, e felfogás előterében álló Biblia segítségével kézenfekvő ki- és felemelni: a könyv első része lényegében arról szól, hogy az Ószövetségben mikor milyen szerepben tűnnek fel pásztorok.

Ez az elkötelezettség határozza meg azt a műveltséganyagot, amelyet a pásztorok tanítása során előad, amely révén megmenekülhetnek – az előszó érzékletesen festi a jelent – a tömlöctől, akasztófától, keréketöréstől, nyársra húzástól, valamint a hollók gyomráról.⁷¹ Míg a felvilágosult iratok elsősorban a község tárgyi ismereteit akarják korszerűsíteni-tudományosítani, addig Molnárnál a „tananyag” az idő jól eltöltésének kategóriájába kerülve a „Pásztorok multsága” fejezetcím alatt olvasható.⁷² A „multság” erkölcsi haszna az „unalom” szülte vétkekkel szembehelyezve természetesen a kor közhelye, ám e több mint száz oldalnyi terjedelmű, az állatok világát bemutató fejezetek legfeljebb ennyiben hasznosságelvűek, a közölt tartalom

⁶⁶ MÓLNÁR János, 1792: 17.

⁶⁷ *Pásztor-ember...*, i. m. 4v–5r.

⁶⁸ *Pásztor-ember...*, i. m. 4r.

⁶⁹ *Pásztor-ember...*, i. m. 77. Az ekloga: 79–84.

⁷⁰ *Pásztor-ember...*, i. m. 77.

⁷¹ *Pásztor-ember...*, i. m. 4r.

⁷² *Pásztor-ember...*, i. m. 76–199.

azonban aligha üti meg a tudományosság mértékét. „A’ Tudományban-is van mulatság, midőn elmébe ’s beszédbe forog. Adék már arra valót. Ihól a’ mi oda szolgál, az állatok ismeretéből-is. Irtak azokról a’ régiek sok hazúg költeményt. Én a’ javát szedem.”⁷³ Molnár utolsó mondata zavarba ejtő, s hogy nem feltétlenül fogalmazásbeli botlásról van szó, azt igazolja, hogy bár ugyanítt Linné munkáját nevezi meg fő forrásul, példái és konkrét idézetei az antikvitás és a középkor bestiáriumaiból származnak. Néha ugyan elhatárolódó kommentár kíséretében közli ezeket az „ismereteket”, de számos leírás értelmezés nélkül marad: „A’ párdutz az ember ganajt úgy szereti, hogy tudván azt a’ Pásztorok Zsákba fel-függesztik. A’ mellyre fel ugorván a’ párdutzok, ’s el-nem érhetvén, eddig ugrálnak, míg meg-nem szakadnak, ’s meg-nem dermednek.”⁷⁴ Az ilyen és ehhez hasonló passzusokkal teli tanítás legfeljebb azért nevezhető korszerűnek, mert Molnár ebben a könyvben elhagyja az állatok „tulajdonságainak” máshol általa is használt, nyíltan allegorizáló magyarázatát.⁷⁵ A Molnár által pásztoroknak ajánlott nyolc könyv, az evangéliumoktól kezdve Kempisen át Bertalanfiig, hasonlóan inkább a kegyességet, a katolikus tanítások világtérképét támogatja.⁷⁶

Ez a fajta alapvetően vallásos tanítás, mint a korábbiakban láthattuk, korántsem idegen a felvilágosító iratoktól, hol hangsúlyozottabban, hol kevésbé explicit módon, mindegyik háttérben ott munkál. A *Pásztor-embert* a Faludi névvel fémjelzett erkölcsstani háttér, nagyon behatárolt célközönsége mellett leginkább belső arányai teszik oly idegenné az aufklérista népnévelő iratok között. Vannak ugyanis olyan fejezetei, amelyek minden további nélkül beilleszthetők volnának a fentebb bemutatott szövegekbe. Teljesen egybeesik például a a pásztorok mindennapjairól, jelenlegi tevékenységeikről (még inkább: semmittevésükről) adott, az előszóból például fentebb is idézett leírás. Az égi jelenségek fellevezetése akár Jeney könyvéből is származhatna: „Nappal a’ fényes meleg napra, ’s a’ tőle világosságot vevő hódra tekénten; éjjel a’ tsillagok ragyogását szemlélni, ’s igaz hittel így gondolkodni”: ha illy szép a’ Menyország tornátza, mi szépnék s’ vidámnak kell lenni a’ belső résznek? ha illyeneket teremtet az Isten a’ számkivetés számára, mit nem ád fiainak édes hazájokba? Ezeket mondom meggondolni, nem vigasság-é?”⁷⁷ Ezt Molnárnál is az égi jelenségek magyarázata követi, de sokkal szkeptikusabb, mint Jeney: „Igaz, hogy nagyob voltna a’ mulatság és vigasság, ha azon szép teremtet állatoknak természeteket-is értené a’ Pásztor; de azt ki várhatja tőlök?”⁷⁸ Mégis, néhány oldalban összefoglalja a „rövideden” a „jámborok”-nak a legfontosabb tudnivalókat az égboltról, ami a rákövetkező állatos fejezetektől eltérően nem billen el a természettudományos magyarázatból az allegorizálás felé. S bár az idézett nyitó mondatok, akár a magyarosított Rochow-történet világában logikus következtetést (ti. hasznosan kell tevékenykedni) is lehetővé tennék, erre nincs utalás Molnárnál. Ez a hiány már azért is figyelemre méltó, mert néhány oldallal korábban, *A’ Pásztorok nyeresége* cím alatt tárgyalja, miként tölthetnék a köz java mellett saját érdekükben is hasznosabban az időt: némely városi mesterembertől a fogásokat ellepve maguk is lehetnének feles idejükben mesterek, de gyógynövényt bizonyosan gyűjthetnének, amint széket és egyéb dolgokat is fonhatnának.⁷⁹

Molnár művének egy eleme azonban bizonyosan különlegessé teszi a többi hasonló célkitűzésű irat között. A bibliai hivatkozások mellett ugyanis első pillantásra talán meglepő módon

⁷³ *Pásztor-ember...*, i. m. 98.

⁷⁴ *Pásztor-ember...*, i. m. 116.

⁷⁵ L. MOLNÁR János, 1776, 354–356. (A könyv címlapjának magyarázata.)

⁷⁶ *Pásztor-ember...*, i. m. 197–199.

⁷⁷ *Pásztor-ember...*, i. m. 86.

⁷⁸ *Pásztor-ember...*, i. m. 86.

⁷⁹ *Pásztor-ember...*, i. m. 70–75.

több helyen is mintaként állítja a magyar pásztorok elé a lappok életét. Ők nemcsak ötletesen, s minden lehetőséget maximálisan kihasználva teremtik meg az élethez megkívántató javakat, de életük is példaszerű, erkölcsi útmutatás egy megromlott világban.⁸⁰ Aligha véletlen az exjezsuita szerző választása, Sajnovits *Demonstratio*ja katolikus körökben történő pozitív fogadtatása ismert.⁸¹ Ez a legalább érintőleges összehasonlítás új dimenzióba helyezheti a XVIII–XIX. század táján értelmezett fordulóján keletkezett magyar szövegek pásztorait.

3. A romlatlan pásztor

A' nemzet' tsinosodása legelején olvasható állítás szerint „a' bárdolatlan Magyar véghetetlen Pusztáinkon, egészségesebb Itélettétellel van felruházva, mint amott a' tsinos külföldi az ő kevély Városaiban”.⁸² Az „élessen látó” és „értelmes Szemlélő” „megfontolt Tapasztalás”-án alapuló kijelentése az értekezés egészének ismeretében problematikus, mivel alig néhány sorral lejjebb kezdve hosszan ostromozza a falusi élettel összenőtt animalitást, a világtól való félrehúzódot, amelyek bármiféle művelődést lehetetlenné tesznek. Az ellenpont a tanulmányban egyértelműen a városi kultúra, a kereskedelem és a mesterségek világa, amelyek részben eredményei, részben pedig támogatói a tudományoknak, mint erre a példaként állított Anglia a bizonyíték.⁸³ Az ellentmondás ugyan részben feloldható azzal, hogy a falusi élet legnagyobb veszedelem éppen az erre az életre jellemző önhittségből származó feltudósság, aminél még „a' tsupa tiszta Ostobaság”, a műveltség teljes hiánya is jobb.⁸⁴ A város és vidék szembeállítását a tanulmányban azonban alapvetően a város polgáriassága és a földműves vidék szembeállítását jelenti; s ha ez igaz, a „véghetetlen Pusztáink” „bárdolatlan Magyar”-ja aligha lehet földművelő, akár paraszt, akár gazda, valószínűbb, hogy az értekezés a pásztorokra utal. A pásztor ugyanis a XVIII–XIX. század fordulóján nagy jelentőségre tesz szert: bennük „látják tovább élni azoknak a harcias nomád honfoglalóknak a jellemvonásait, akiktől egykor a nemesség származott. [...] A pásztor, aki visszavetett harcossá. [...] A pásztorok népi világából kihámozható a nemesi liberalizmus magyarságideálja: a pásztorral azonosított parasztság és a nemesség szerves mentalitásbeli egysége”.⁸⁵ Igaz, *A' nemzet' tsinosodásában* mindez nincs explicitté téve, de talán ezt a feltételezett ideológus egységet támasztja alá az is, hogy a tanulmányban a magyar nyelvnek „szép Téreinről” indulva kell meghódítaniuk a nem magyar nyelvűek által lakott magyarországi havasokat és városokat.⁸⁶

A pásztor-kép a romantikus értelmezésével szorosan összefügg a gulyás nemzeti étellé válásának 18. század végén meginduló folyamata.⁸⁷ Ebben kiemelt szerep jut Gvadányi 1790-ben megjelent verses elbeszélésének, amely Kármánhoz képest egyértelműbben igazolja a Szabó Miklós által leírt változásokat. Az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* ugyanis nemcsak a gulyás sokszor idézett dicsérete miatt fontos, pásztorábrázolása is figyelemre méltó. A nótárius Budára utazása alatt a Hortobágyon háromszor találkozik pásztorokkal: először egy gulyással,

⁸⁰ *Pásztor-ember...*, i. m. 63–65.

⁸¹ ÉDER Zoltán, 1999. (<http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b97/ch03s01.html> [2007. április 25.])

⁸² *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. Szilágyi Márton, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999: 303.

⁸³ *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. Szilágyi Márton, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999: 304–307.

⁸⁴ *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. Szilágyi Márton, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999: 306.

⁸⁵ SZABÓ Miklós, 1983: 63–72. (Köszönöm Vaderna Gábornak, hogy felhívta figyelmem a tanulmányra.) Szabó megjegyzése azonban Herman adataival összevetve annyiban módosításra szorul, hogy az egyes irodalmi művekben működtetett ideológia nem kerül be a nemesség önellégitimációs ideológiájába. (Zentai Mária „*A balladai hang*” c. kéziratoss tanulmányában Herder XIX. századi magyarországi recepciójának ugyanerről a sajátosságáról szól.)

⁸⁶ *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999: 307.

⁸⁷ KISBÁN Eszter, é. n.: 53–58.

aztán egy juhással, végül pedig egy csikóssal. Ételük egyedisége mellett más tulajdonságaik is bizonyítják, hogy egy hajdani, immár csak a krónikákból megismerhető nemzeti aranykor letéteményesei; annak a magyarságnak képviselői, amelyet a nótárius Pesten és Budán hiába keresett.⁸⁸ Öltözetük leírásánál a közreadó jegyzetíró ugyanis hangsúlyozza, hogy a pásztorok, sőt általában az Alföldön élők kacagányt viselnek, igaz, ekkor már nem párdúc-, hanem csak juh-bőrből készítettet; a nótárius életét megmentő juhászról pedig megtudjuk, hogy üstökös hajú volt.⁸⁹ Természetesen jóval részletgazdagabban leírva, de kiderül, hogy Zajtai István alapvetően *ezt* kereste az ország fővárosában: „Véltem [...] Tigris, vagy Pardutz bőr fog fügni hátokon, [...] Gondoltam üstökösök érik a' vállokat”.⁹⁰

A budai utazás elbeszélésének paradoxona az, hogy a nótárius mindezt nem veszi észre, vaksága a kulturális különbségeknek köszönhető: „Jó bátsi! jól tudom, hogy te nem tanultál” mondja a juhásznak, miután kiderül, hogy megmentője nem tudja értelmezni a nótárius által Hipokratésztől Ganümedeszig tartó névsorral kifejezett hálálkodást.⁹¹ Értetlensége persze nem meglepő, mivel hivatalos keretek között nem tanult, ismereteit – maga adja tudtára Zajtainak és az olvasónak – apjától szerezte. Természetes hát, hogy nem tud mit kezdeni a bika-kaland után felhangzó névsorral, amely összefoglalja a helyzetre többé-kevésbé jól alkalmazható, a nótárius által az iskolában megszerzett antik ismereteket. A „deák szók”-ba rejtett „nagy tudomány”-t, azonban külső szemlélőként, az ajánlásban reflexióra felszólított olvasóként aligha lehet komolyan venni, mivel az antik mitológiai alakok emlegetése (és ezzel történeteik felidézése) a tanulatlan pásztorok részletesen leírt alföldi világában egyszerűen nincs helyén, szatirikus hatást kelt. Jóllehet az irodalmi hagyománytól nem volna feltétlen idegen ez a fajta keveredés, elég csak Orczy e szempontból inkább elegikus *Ezen munkábann foglalt versekhez* című darabjára utalni, amelyben „Bélának boldog ideje” még probléma nélkül születhet újjá a „nagyok” által látogatott stilizált antik pásztori világba oltott magyar tájban.⁹²

A falusi nótárius kalandjában az iskolában szerzett könyves és az apától hagyományozott szóbeli tudás közti kommunikációt a jogi nyelv latinizmusait is magába foglaló „anya nyelv”-i kulturális közösség biztosítja. A párbeszédből nemcsak az derül ki, hogy szóbeli úton is el lehet sajátítani a fontos, akár filozófiai ismereteket emberségről, kereszténységről, hanem az is, hogy a Kármán által említett bárdolatlanság valóban igaz(abb) ítéllettel párosul: a pásztor szerint ugyanis a nótárius valójában a kutyáknak tartozna hálával. Utóbb aztán kiderül, hogy a nótárius, megint csak reflexió nélkül, elfogadja a juhász érvelését, fia kérésére utolsó napjaiban fellelevenítve a történeteket már maga is így értelmezi kalandját.⁹³ A pásztorok világában nevetségessé válik a klasszikus könyvkultúra – *olvashatjuk egy könyvben*.

A vizsgált szövegek után jó négy évtizeddel keletkezett a felvilágosodás kori tankönyvek-ből felvállaltan sokat merítő Edvi Illés Pál „a' hires Bakony' erdejének vidékei” juhászáiról írja egyik példázatát, akik a történet szerint még mindig semmit sem csinálnak, csak „egy magánál-

⁸⁸ HÁSZ-FEHÉR Katalin, 1999: 169–173.

⁸⁹ [GVADÁNYI József], 1790: 8, 11.

⁹⁰ GVADÁNYI József, *i. m.* 42.

⁹¹ GVADÁNYI József, *i. m.* 14.

⁹² „Meg lehet, Bélának boldog idejébenn, / Mikor még a' Sztziták laktak e' megyébenn, / Leltél volna olylyat, kinek szerelmébenn / Jutván, fel vett volna rejtven kebelébenn. // Néked madaraknak tetszik éneklése, / Kóta, pausa nélkül ejtett tsevegése, / Menj azért erdőbenn hol ezek' zengése / Tsinosabb is, szebb is, mint szarkák' tsergése. // Pusztá templom van ott Pánnak fel szentelve, [...] // Ide jönnek néha a' Nagyok áldozni” – [Orczy Lőrinc], 1787: 17–18.

⁹³ „Hogy testem Varjaknak nem lett akkor tora, / Oka a' Juhásznak hat nagy komondora.” – GVADÁNYI József, 1796: 149. A fiú elsőként ezt a kalandot hozza fel a nyomtatott könyvből, sőt, elbeszélése szerint a publikum az utazás veszedelmeit kedveli: ezen kívül konkrétan csak a vasasokkal történt találkozást és az éjszakai eltévedést említi. (Uo. 148–152.)

ló bikfa alatt heverésztek”. A tankönyvszerző által felléptetett külső szemlélő, az átutazóban lévő német kereskedő nagyon csodálkozik ezen, „mert az ő országában pásztor nem igen van; de a’ kik vannak, még nyájaik mellett is folytatnak valami mesterséget, vagy olvasnak könyvet és falusi embereknek írott újságleveleket: úgyhogy ők a’ mezőn is szüntelen foglalják magokat valami hasznosban és jóban”.⁹⁴ Igaz ugyan, hogy nem rabolják ki őt a pásztorok, de nem is igen mutatnak hajlandóságot az újság- vagy könyvolvasásra, esetleg egyéb hasznos tevékenység folytatására, vagy pontosabb: elkezdésére. A népoktatási törekvések a reformkorban újabb intézményi lehetőségeket nyitnak meg, de az áttörés a kiegyezés utánra maradt. Könyvet formázó magyar pálinkás butykosok mindenesetre már az 1850-es évektől kezdve vannak.⁹⁵

The Reading Shepherd. The Book as a Medium in Enlightenment Popular Education. The paper focuses on those Hungarian texts of Enlightenment popular education from the late 18th century, which were written for shepherds. It was due to the concurrence of different factors that shepherds came into the limelight at the end of the 18th century, but the way they were seen was far from uniform. Some saw them through the world of the Bible as the examples of an ideal Christian conduct of life, while those Enlightenment reformers, who emphasized social usefulness, regarded them as no more than idlers. According to both camps, however, books and their training for reading could make them better. But we have to take into account at least one more shepherd image, which did not see them as „children” to be nurtured but rather, with their peculiar backwardness and oral culture, as the possessors of true knowledge. Through examples, the paper analyzes the issues raised by these books written for shepherds: the medial turn of knowledge transfer; the narrative, thematic and metaphorical resolutions for the medial paradox; and the problem of the preservation of Christian and national traditions.

⁹⁴ EDVI ILLÉS Pál, 1838: 58–59.

⁹⁵ L. a Néprajzi Múzeum NM 53.61.589 leltári számán található, 1851-ből származó könyvbutelláját! (Forrás: <http://www.neprajz.hu/emir/ari/kereso.php?SID=61cb943a6096216ad72e077a5b0aac54> [Letöltve: 2007. augusztus 23.])